

**TILSHUNOSLIKDA UMIS VA AHVO TUSHUNCHALARINING
NAZARIY ASOSLARI**

Haydaraliyeva Shahzoda Ravshan qizi,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti Filologiya fakulteti O'zbek tili va
adabiyoti yo'nalishi 1-bosqich talabasi*

Telefon raqam: +998 88 291 87 07

Elektron manzili: shahzodahaydaraliyeva82@outlook.com

***Annotatsiya:** Mazkur tezisdagi zamonaviy o'zbek tilshunosligining muhim metodologik tamoyillaridan biri bo'lgan UMIS va AHVO tushunchalarining nazariy asoslari tahlil qilingan. Maqolada tilning ichki lisoniy imkoniyatlari va ularning nutqdagi voqelanishi o'rtasidagi dialektik bog'liqlik misollar yordamida yoritib berilgan.*

***Kalit so'zlar.** UMIS, AHVO, lisoniy imkoniyat, nutqiy voqelik, sistema, metodologiya, zamonaviy tilshunoslik, dialektik birlik.*

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida lisoniy birliklarning mohiyatini ochishda umumiylik va alohidalik munosabati muhim metodologik tamoyil hisoblanadi. Til va nutq amaliy jihatdan XIX asrda V.Gumboldt, G.Shteyntal, G.Kuxardt, A.A.Potebnya, F.F.Fortunatov, N.V.Krushevskiy, I.A.Boduen de Kurtene va boshqalarning asarlarida farqlangan.¹[1:127] Til hodisalarini faqat yuzaki kuzatish emas, balki ularning ichki sistemaviy tabiatini anglash zarurati UMIS va AHVO kategoriyalarining shakllanishiga olib keldi. Mazkur tushunchalar o'zbek tilshunosligida, xususan, Nurmonov Abduhamid , Rahmatullayev Shavkat va boshqa olimlar tomonidan sistemaviy-struktur yondashuv asosida izohlangan. Bu nazariya tilni faqat hodisalar yig'indisi emas, balki ichki qonuniyatlarga ega yaxlit sistema sifatida talqin qiladi.

UMIS tushunchasining mazmuni va tarkibi. UMIS — umumiylik, mohiyat,

---

¹ Turobov A. Umumiy tilshunoslik.— Samarqand, 2020.- B.127.

imkoniyat, sabab tushunchalarining qisqartmasi bo‘lib, tilning ichki, abstrakt va nazariy qatlamini ifodalaydi. Shuningdek, u narsalarning bevosita kuzatishda berilmagan substansiyasi bo‘lib, aqliy va idrokiy usul bilan anglanadi.²[2:28]

Umumiylik. Til birliklariga xos bo‘lgan umumiy belgilarning majmui. Masalan, barcha fe’llarga zamon kategoriyasining xosligi umumiylikni bildiradi.

Mohiyat. Til hodisasining ichki mazmuni, uning tashqi ko‘rinish ortida yotgan asosiy qonuniyati. Masalan, kelishik kategoriyasining mohiyati — otning gapdagi sintaktik munosabatini ifodalashidir.

Imkoniyat. Til sistemasida mavjud bo‘lgan, lekin har doim ham voqelanavermaydigan potensial xususiyat. Masalan, o‘zbek tilida so‘z yasash imkoniyatlari nihoyatda keng, biroq har bir yasama so‘z nutqda ishlatilavermaydi.

Sabab. Til hodisasining yuzaga kelishiga olib keladigan ichki omillarni bildiradi.

Masalan, nutqda ma’lum grammatik shaklning qo‘llanishi ma’lum kommunikativ ehtiyoj yoki semantik sabab bilan bog‘liq bo‘ladi.

AHVO tushunchasining mazmuni va tarkibi. AHVO — alohidalik, hodisa, voqelik, oqibat tushunchalarini anglatadi va tilning nutqdagi real ko‘rinishini ifodalaydi.

Alohidalik. Muayyan, konkret birlik. Masalan, “talaba”, “kitobim”, “boraman” kabi so‘zlar.

Hodisa. Nutq jarayonida yuz beradigan konkret til jarayoni.

Voqelik. Imkoniyatning real namoyon bo‘lishi. Masalan, egalik qo‘shimchasining nutqda qo‘llanishi.

Oqibat. Nutqiy qo‘llanish natijasida yuzaga kelgan ma’no yoki kommunikativ ta’sir. Demak, AHVO tilning amaliy, empirik qatlamini ifodalaydi.

UMIS va AHVOning dialektik birligi. UMIS va AHVO bir-biriga qarama-qarshi emas, balki o‘zaro bog‘liq kategoriyalardir:

UMIS — imkoniyat,

AHVO — voqelanish;

---

² Sayfullayeva R. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010. - B.28.

UMIS — sistema,

AHVO — konkret nutqiy ko‘rinish.

Sintaksisda UMIS va AHVO munosabati quyidagi tarzda namoyon bo‘ladi. Masalan, Gulnoraning o‘rtog‘i, kitobing muqovasi, kompyuterning g‘ilofi, davlatning bayrog‘i kabi so‘z birikmalari alohida-alohida AHVO bo‘lib, ularning umumiy qaratqich kelishigidagi mustaqil so‘z + egalik shaklidagi mustaqil so‘z = qaratuvchi va qaralmishning turli munosabatlari qolipi – UMISining (mustaqil so‘z atamasi uchun qulaylik maqsadida tilshunoslar tomonidan qabul qilingan inglizcha word so‘zining bosh harfi bo‘lgan W shartli belgisidan foydalanamiz: W qaratqich kelishigi – W egalik qo‘shimchasi tarzida) voqelanishi.³[3:31] Lisonda bor imkoniyatlargina nutqda voqelanadi, lisonning imkoniyatlari boy bo‘lib, nutqda uning ma'lum bir qismigina namoyon bo‘ladi. Tilning taraqqiyoti nutq yordamida voqe bo‘ladi. Har qanday yangilik, masalan, yangi leksema yasash, avvalo nutqda voqe bo‘ladi.⁴[4:5]

Bu yondashuv Ferdinand de Saussure tomonidan ilgari surilgan “langue” (til sistemi) va “parole” (nutq) nazariyasiga uyg‘un keladi. Biroq o‘zbek tilshunosligida UMIS–AHVO talqini yanada kengaytirilib, falsafiy kategoriyalar bilan boyitilgan.

Masalan:

Morfologiyada: egalik kategoriyasi — UMIS; “uyim”, “kitobing” shakllari — AHVO.

Sintaksisda: gap tuzilish modeli — UMIS; konkret gap — AHVO.

Leksikologiyada: ko‘p ma’nodlilik hodisasi — UMIS; ma’lum kontekstdagi ma’no — AHVO.

Saussure, F. de til xususida shunday fikrlarni: “Til tafakkurni ifoda qiluvchi belgilar yig‘indisidan iboratdir”, – bildirgan edi.⁵[5:48]

Metodologik ahamiyati. UMIS va AHVO kategoriyalari quyidagi ilmiy vazifalarni bajaradi:

---

³ Sayfullayeva R. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010.- B.31.

⁴ Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.– Toshkent: Universitet, 2006.- B.5.

⁵ Saussure, F. de. Umumiy tilshunoslik kursi (rus tilidan tarjima nashri). – Toshkent: Fan, 2008.–B.48.

1. Tilni sistemaviy asosda o'rganish imkonini beradi.
2. Nazariya va amaliyotni farqlashga yordam beradi.
3. Til birliklarining ichki va tashqi tomonini ajratadi.
4. Tadqiqotda abstraktlik va konkretlik nisbatini belgilaydi.

Bu yondashuv zamonaviy o'zbek tilshunosligining metodologik poydevorlaridan biri hisoblanadi.

UMIS va AHVO tushunchalari tilshunoslikda umumiylik va alohidalik, imkoniyat va voqelik, sabab va hodisa o'rtasidagi munosabatni ochib beruvchi muhim nazariy kategoriyalardir. UMIS tilning ichki mohiyati va sistemaviy imkoniyatlarini ifodalasa, AHVO ushbu imkoniyatlarning nutq jarayonida real namoyon bo'lishini bildiradi. Tilni to'laqonli anglash uchun har ikki qatlamni uyg'un holda o'rganish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Rahmatullayev Sh.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.–B.476.
2. **Saussure, F. de.** Umumiy tilshunoslik kursi (rus tilidan tarjima nashri). – Toshkent: Fan, 2008.–B.240.
3. **Sayfullayeva, R., Mengliyev, B. va boshqalar.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.– B.414.
4. **Turobov, A.** Umumiy tilshunoslik. — Samarqand: SamDU, 2020.– B.239.